

Лекція 1. КРАЇНОЗНАВСТВО ЯК НАУКА

План.

- 1. Уявлення про країнознавство як наукову дисципліну.*
- 2. Об'єкт і предмет країнознавства.*
- 3. Теоретичні підвалини сучасного країнознавства.*
- 4. Методологічні особливості туристичного країнознавства.*

1. Уявлення про країнознавство як наукову дисципліну.

Країнознавство є однією із провідних дисциплін для студентів-міжнародників, географів, економістів та тих, хто опановує спеціальність «туризм». Країнознавство є наукою і навчальною дисципліною, яка комплексно вивчає країни і регіони світу, досліджує, систематизує і узагальнює дані про їх природу, населення, господарство, культурно-історичні особливості, внутрішні просторові відмінності.

На сучасному етапі країнознавчі дослідження мають переважно природно-історичне і соціально-економічне спрямування, що зумовлюється особливостями історико-географічного розвитку людства в першій половині ХХІ ст. У цих дослідженнях природу все ще розглядають як ресурсну основу, середовище проживання та господарської діяльності людей, водночас все більше уваги приділяють вивченню екологічних проблем.

У переважно інформаційних, позбавлених науково-методологічного підґрунтя публікаціях, країнознавство розглядають лише як організаційну форму об'єднання всієї суми найрізноманітніших знань про ту чи іншу країну або регіон світу.

Останнім часом, у зв'язку з диверсифікацією міжнародних відносин України в галузі країнознавства, все більше переважають дослідження, у яких на перший план виступає різнобічний аналіз найважливіших проблем тих країн, з якими наша держава має тісні зв'язки. Такі проблемно орієнтовані дослідження тісно пов'язані з практикою дво- і багатосторонніх відносин між країнами світу. При цьому пріоритети здебільшого надаються моделюванню ситуацій і прогнозуванню розвитку подій та явищ. Проблемна орієнтація сприяє зростанню практичної значимості країнознавства і водночас створює умови для розвитку його методологічної бази. Вона теж пов'язана з упровадженням системного підходу, вимагає розгляду найважливіших проблем на глобальному рівні. Це ще більше надає країнознавству передбачуваної прогностичної спрямованості. Прогноз у країнознавстві, як конкретне передбачення стану певного явища в майбутньому на основі спеціального наукового дослідження, набуває у ХХІ ст. особливого значення, тому що конкретна цінність правильного, науково обґрунтованого передбачення у сфері міждержавних відносин стрімко зростає. Вміння передбачати ситуацію з урахуванням усезростаючої кількості різновекторних чинників стає головним і найдорожчим «товаром» аналітиків у країнознавстві.

2. Об'єкт і предмет країнознавства.

Об'єктом вивчення країнознавства є країни як основні одиниці сучасної соціально-політичної організації світу, а також їх великі частини (райони, штати, області, провінції тощо) і різні міждержавні регіональні та глобальні угруповання.

Очевидно, що країни і регіони світу вивчає не лише країнознавство. Країни і регіони світу є об'єктом вивчення також і історії, і географії, і філософії, і культурології, суспільствознавства, соціології, геології та безлічі інших наук і навчальних дисциплін. Кожна з них досліджує лише певну складову об'єкта, тобто його конкретні властивості, явища, процеси і відношення. Отже, та складова об'єкта

дослідження, на яку найбільшою мірою й спрямована увага тієї чи іншої науки і називається її предметом.

Предметом країнознавства є країни і регіони світу як єдині системи, що складаються з різномірних, але взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле на світовій політичній арені.

Отже, на відміну від інших наук і навчальних дисциплін, які цікавляться лише певними аспектами діяльності країн, країнознавство інтегрує в собі універсальні знання про країни, відображаючи цілісну картину буття основних одиниць соціально-політичної організації світу.

Системна універсальність предмета країнознавства означає:

- всі сфери функціонування суспільства будь-якої країни так чи інакше тісно взаємопов'язані.

- цілісної картини тієї чи іншої держави або регіону при вилученні (нехтуванні) того чи іншого її елемента (сфери, регіону) отримати не можливо.

- велике значення має взаєморозташування країн і регіонів стосовно одне одного у географічному (геополітичному) просторі.

- країни і міждержавні утворення існують у часі, який разом з простором визначають буття людей, народів і суспільств.

- будь-яка система (країна) складається з підсистем нижчого ієрархічного рівня (структур, поєднань, утворень, комплексів, формувань), до яких належать переважно територіально-управлінські системи (штати, губернії, області, провінції тощо).

- функціонування територіальних утворень (країн і регіонів) відбувається як постійна і перманентна зміна їх станів унаслідок як внутрішньої взаємодії елементів, так і взаємодії з довкіллям.

Конкретними *об'єктами дослідження* країнознавства є галузеві (інтегральні) чи просторово-територіальні форми організації країн як у цілому, так і їх окремих частин¹.

3. Теоретичні підвалини сучасного країнознавства. Виникнення, існування, взаємодія країн на політичній карті світу і в окремих його частинах є наслідком дій (впливу, реалізації) як об'єктивних (незалежних від волі людини) законів і закономірностей, так і принципів, розроблених людськими спільнотами.

Існує значна кількість наукових напрямів, які аналізують різні аспекти виникнення, функціонування і занепаду держав та їх взаємодію на політичній карті світу. Серед них можна виділити географічний детермінізм, енвайронменталізм, різні теорії і концепції держави. Сучасне країнознавство у своєму розвитку базується також на глобальних і в регіональних геополітичних та геостратегічних концепціях. Серед них найвідомішими є атлантизм, мондіалізм, євразійство.

Географічний детермінізм – один із найдавніших наукових напрямів, який розроблявся ще давніми греками (Страбон, Гіппократ). Згодом найбільший внесок у розвиток теорії географічного детермінізму зробили німецькі, французькі та американські вчені Ф. Ратцель, Ш. Монтеск'є, Е. Реклю, С. Гантингтон. Сутність географічного детермінізму надзвичайно проста: визначальною силою розвитку

¹Наприклад, можна вивчати населення Сполучених Штатів Америки, чи культуру індіанців Бразилії, чи екологічні проблеми Німеччини (галузевий (інтегральний) аспект). Просторово-територіальний аспект дослідження конкретних об'єктів полягає в комплексному вивченні, наприклад штату Каліфорнія в США або провінції Квебек у Канаді. Звичайно можна конкретним об'єктом дослідження обрати поєднання цих двох аспектів, приміром природно-ресурсний потенціал острова Хоккайдо в Японії.

суспільства (в тому числі й країн) є географічне положення і природне середовище. Прихильники цієї теорії вважають, що саме природні умови і ресурси формують ті чи інші країни і сприяють (або не сприяють) їх існуванню та процвітанню. На думку «детерміністів», природні умови визначають не лише виникнення країн і народів та спосіб їх життя, а й сам плин історії. Як стверджував видатний «державотворець-практик» Наполеон: «Географія – це доля»².

Енвайронменталізм (від англ. environment - середовище, оточення) більш модифікована до сучасності, близька до географічного детермінізму наукова течія, що виникла у США. Оскільки основою розвитку країн є їхня економіка, енвайронменталісти Г. Тейлор, Р. Сміт, Е. Сімпл стверджують, що відносини між країнами розвиваються на основі міжнародного географічного (територіального) поділу країн, який, у свою чергу, визначається відмінностями у природному середовищі. Розвитком наукової течії енвайронменталізму стала теорія «кліматичних оптимумів» С.Гантингтона, який вважав, що найсприятливіші умови для всебічного розвитку мають країни, розташовані в помірних поясах.

Марксистська теорія розвитку суспільства набула значного поширення у ХХ ст. Марксисти вважали, що кожному суспільно-економічному ладу притаманні власні закономірності і закони розвитку, зокрема й у всіх сферах державного будівництва. Однак крах комунізму по всій планеті наприкінці ХХ ст. довів, що людство розвивається за соціально-економічними законами і закономірностями, які мають загальний характер і специфіку своїх виявів, характерних кожній країні, але не більше того.

Значний вплив на країнознавство як науку і навчальну дисципліну мали різні *теорії і концепції держави*. Серед них так звана *організмenna теорія* Ф.Ратцеля і його послідовника Р.Челлена, які розглядали держави як живі організми, що борються між собою за ресурси, тобто власне «місце під сонцем». Як і будь-який живий організм, держава, за цією теорією, проходить певні етапи розвитку: народження, зростання і змужніння, занепад, неминуча смерть. Як і люди, держави можуть жити недовго або бути довгожителами³.

Після Другої світової війни у США Р.Гартшорном була висунута так звана *функціональна теорія держави*, згідно якої держава є політично організованим простором, успішне функціонування якого залежить від вміння переборювати відцентрові сили, які намагаються подрібнити державу. Ці сили діють у кожній країні, але тільки в деяких руйнують державу повністю. Тому головними чинниками успішного функціонування і самого існування будь-якої країни є чинники зв'язності (зв'язувальні), тобто її цілісності⁴.

² Звичайно, повністю відкидати вплив географічного положення, природних умов і ресурсів на виникнення, функціонування і розвиток держав аж ніяк не можна. але з розвитком людства вплив цих чинників зменшується. нині найбагатшими державами світу є ті, які майже не мають природних ресурсів, навіть території як життєвого простору (Японія, Сінгапур, Ліхтенштейн, Люксембург, Швейцарія тощо). більшість з цих держав навіть не мають безпосереднього виходу до світового океану.

³ Р.Челлен вважав, що держава, як і будь-яка людина, крім тіла (території) має ще й душу (народ або націю). Як живий організм, держава у своїх діях керується природними інстинктами. Серед них найсильнішими є інстинкти самозбереження і зростання.

⁴ Р. Гартшорн вважав, що цілісність держави наприкінці ХХ ст. вже не може бути забезпечена одним державним апаратом, яким би організованим і ефективним він не був. Її можна досягти лише за рахунок державної ідеї, яка існує в чуттєвій сфері населення певної країни. Якщо населення

Наприкінці ХХ ст. теорію «держави-вмістилища» або «держави-контейнера» розвинув П.Тейлор. Держава виступає як вмістилище передусім накопичених багатств і націлена як на збереження існуючих кордонів так і на захоплення інших територій. Велике значення у виникненні і самому існуванні держави відіграє націоналізм.

Сучасне країнознавство у своєму розвитку базується також на глобальних і регіональних геополітичних та геостратегічних концепціях. Серед них найвідомішими є атлантизм, мондіалізм, євразійство.

Концепцію *атлантизму* пропагували такі вчені, як С. Коен, Д. Мейніг, Г. Кіссінджер та С. Гантингтон. За цією концепцією, використовуючи класичні геополітичні поняття про боротьбу Моря і Суходолу, теоретично обґрунтовувалася гегемонія США над Західною Європою, а через неї, консолідуючи і використовуючи цю частину Європи, намагалися діяти проти світу, який чомусь проголошувався Суходолом. «Морська сила» Атлантики, яка нібито апріорі переважає силу континенту як більш цивілізована, динамічна, неконсервативна, підприємлива і спрямована у майбутнє, а не в день минулий, повинна була перемогти «силу континенту» в особі СРСР⁵.

Ідеї *мондіалізму* науково сформувалися в Європі під безпосереднім впливом єврейського месіанства і «Богообраності». Якщо існує єдине людство з єдиною батьківщиною – Землею, то цим популяційним монстром мусить хтось керувати. Хочемо ми цього чи ні, нею має стати певна еліта або обрана нація, яка знову ж таки цілком об'єктивно стоїть вище над загалом, розуміє і знає те, що невідомо іншим, має за щось відповідальність тощо. Така еліта в будь-якому разі буде вважати інших землян нікчемами, робочою худобою, якою просто необхідно керувати, для їхнього ж загального добра. Хазяї ж світу, керівна і спрямовуюча сила людства, мають потурбуватися, щоб робоча худоба була нагодована і розважена бо інакше вона не зможе інтенсивно й ефективно працювати.

Подальші спроби розвитку «де індивідуалізації» суспільства зробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», проголошене цими вченими і політиками, було подальшим розвитком ідей мондіалізму з новітньою назвою комунізм. На початку ХХ ст. Л. Троцький запропонував ще одну мондіалістську ідею «перманентної революції»⁶. Врешті-решт комуністична течія мондіалізму зазнала повного фіаско в галузі технології реалізації ідеї, проте залишила свій слід на

ототожнює себе з цією державою, вважає необхідним об'єднуватися і підтримувати різні групи людей в усіх її куточках, вона залишиться єдиною. Серед чинників такого об'єднання головним Р. Гартшорн вважав націоналізм.

⁵ Хоча врешті-решт так і сталося, але вирішальної заслуги «морської сили» в цьому об'єктивному процесі розпаду імперій очевидно немає. Імперія за будь-яких умов має розпастися і піти в небуття. Атлантисти й атлантизм перемогли не тому, що неодмінно мали подолати свого ворога, а лише тому, що їх супротивник помер природною смертю. Цього ворога його опоненти не любили, але заподіяти йому нічого не могли. Фактично всі атлантисти, насамперед американці С. Коен і Д. Мейніг, визнавали «світовою кухнею політичної погоди» Євразію. Її вони поділяли в різних варіаціях суто географічно на різні пояси країн за функціонально-культурною прихильністю до тих чи інших ідеологічних установок.

⁶ Виникла і країна (СРСР), у якій мондіалісти почали реалізовувати власні абстрактні теорії на практиці, будуючи деіндивідуалізоване комуністичне суспільство. Все це цілком логічно призвело до фізичного знищення (деіндивідуалізації) десятків мільйонів людей, мондіалістсько-комуністичних воєн, голодоморів, масових репресій тощо. Українці були обрані «піддослідними кролями» для перевірки правильності наукової теорії мондіалізму і втратили більше людей (понад 50 млн осіб), ніж усі інші нації разом узяті.

підсвідомому рівні у значної частини людства. Мондіалістську основу мають й ідеї *фашизму*. Як і комунізм, фашизм фактично є одним із відгалужень мондіалізму. Всі ці мондіалістські течії відрізняються одна від одної лише шляхом і технологією досягнення однієї мети, тобто об'єднання в єдину державу під керівництвом *всесвітнього уряду*⁷.

Міждержавні відносини на регіональному рівні намагалася пояснити геополітична *течія євразійства*⁸. З географічного погляду євразійці вважають Євразію, яка практично збігається, на їхню думку, з кордонами Російської імперії, а пізніше – межами СРСР, особливим географічним світом. Звідси з'явилася спроба виділення, крім Європи й Азії, ще однієї географічної частини світу під назвою «Євразія». Вона нібито і у фізико-, і в політико-, і в економіко-географічному відношенні є цілком окремою частиною світу⁹.

Подальшого розвитку ідея «високого історичного призначення Росії», яка має насильно «ощасливити» народи, що хочуть жити своїм власним, відмінним від російського, життям, знайшла розвиток у *слов'янофільстві*. Головною ідеєю останнього було об'єднання всіх слов'янських народів під егідою Росії. Однак слов'янофільство не отримало свого подальшого розвитку¹⁰.

Наведені напрями і течії є основними, найбільш відомими у теорії державотворення. Існує ще багато менш відомих течій, які намагаються пояснити розвиток і взаємодію різних країн на політичній карті світу.

4. *Методологічні особливості туристичного країнознавства.* Крім суто географічного наповнення країнознавство є важливою складовою частиною туризму як виду діяльності і системи навчальних дисциплін для підготовки високоосвічених професійних кадрів для турбізнесу.

Туристичне країнознавство виконує *наступні функції*:

7 Мондіалізм має певну притягальну силу, бо пропонує людству утопічну оману «простого» вирішення надзвичайно складних проблем світобудови. Хоча практика доводить, що простих шляхів у трансформації людства немає, для багатьох нетерплячих завжди виникає спокуса не розв'язувати гордіїв вузол проблем, а розрубати його одним ударом.

8 Фактично євразійство сформувалося як російська шовіністично-імперська реакція на українські національно-визвольні змагання початку ХХ ст., що становили найбільшу загрозу російському імперіалізму. Засновники євразійства Х.Трубецької, П.Савицький, К.Леонтєв, Л.Гумільов були зовсім різними людьми як за характером і уподобаннями, так і за фахом: філологами, географами, економістами, філософами, юристами, істориками тощо. Не дивно, що утворилося декілька напрямів євразійства, які нерідко ворогували між собою.

9 Очевидно, що подібні намагання євразійців є абсолютно надуманими і не мають жодних наукових підстав. Об'єднати чи «возз'єднати» в один фізико-географічний і культурно-етнічний світ Естонію, Молдову, Таджикистан, Чечню, Чукотку і Бурятію, навіть маючи найвищий рівень фантазії, нікому і ніколи не вдасться. Ця штучна в усіх відношеннях побудова за будь-якого послаблення російського імперського «закріплюючого розчину» неминуче розпадається, що і підтвердили події, які відбулися наприкінці ХХ ст.

10 Історія неодноразово демонстрували антагонізм слов'янських народів. Крім того, глибинною генетичною і ментальною основою багатьох слов'янських народів не є слов'янство, як гілка давньої індоєвропейської чи індо-арійської спільноти. Так, слов'яномовні болгари мають тюркську основу, білоруси - прибалтійську, росіяни - угро-фінську. Нав'язана їм мова слов'янської мовної групи але ніяк не знищила глибинної цивілізаційної ментальності цих народів. Вони близькі за мовою, але дуже далекі (докорінно відрізняються) за характером, способом мислення, уподобаннями, способом повсякденного життя тощо.

- просвітницьку – створення «образів» країн, держав, які необхідні найширшим верствам суспільства і підприємствам (реклами, маркетингу);

- інформаційну – збір, зберігання і надання широких можливостей використання широкого переліку відомостей про природу, населення, народи, культуру, економіку країни, її типові риси

- розвиваючу – міжнародні і внутрішньодержавні зв'язки і відносини, які стали основою для охоплення територій різних країн тур бізнесом; створення і друк путівників; оптимізація діяльності підприємств і організацій, що працюють у сфері комерційного туризму;

- учбову – в системі навчальних закладів, що готують спеціалістів з туризму.

Туристичне країнознавство – це вивчення природи, населення в цілому і окремих народів країни, її історії і культури, особливостей політики, господарства і навколишнього середовища, тобто усі компоненти країни, що являють передумови для організації і розвитку туризму на її території.

Кінцева мета вивчення країни - створення комплексної туристичної характеристики як сукупності умов організації і розвитку туризму. Для цього необхідно виявити взаємозв'язки і взаємозалежності компонентів, оскільки їх сукупність, просторова специфіка визначають своєрідність, специфіку «образу» країни в туризмі.

Головними підходами або методами у туристичному країнознавстві є: аналітичний, хорологічний (просторовий); хронологічний (часовий), формально-логічний, географічний, культурологічний.

При цьому використовуються матеріали, підходи і методичні прийоми інших дисциплін: історичного, географічного (комплексного і проблемного), політологічного, культурологічного і інших видів країнознавства. Так, наприклад, багато рис сучасного портрету країни, її традицій, мистецтва, мови, народної творчості визначаються особливостями її історичного розвитку. Тому історичний розділ став обов'язковою складовою частиною туристичної характеристики, а використання понять, термінів і деяких методів історичного дослідження – необхідною складовою частиною туристичного вивчення країни.

Зв'язки туристичного країнознавства з географічним країнознавством (комплексним і проблемним) більш ґрунтовні і багатопланові. Туристське країнознавство запозичило з географічного країнознавства: план характеристики країни; відношення до природної складової та ін.

Основою змісту в комплексному країнознавстві є розкриття просторової організації країни як результату взаємодії її територіальних елементів суспільного і природного характеру. Відповідно головним завданням туристичного вивчення стало створення образу країни, що можливе лише шляхом виявлення специфічних особливостей сполучення, мережива, композиції усіх компонентів. Але туристичне країнознавство на відміну від географічного країнознавства розглядає лише ті об'єкти (компоненти, явища, процеси), які визначають можливості і умови розвитку туризму в країні.

Туризм є комплексним – багатоцільовим і багатогалузевим видом господарської діяльності. Він охоплює декілька напрямів, кожне з яких складається з ряду

спеціалізованих галузей¹¹. Це наближає туристичне країнознавство з проблемним країнознавством.

У проблемному країнознавстві досліджувана країни розглядається з урахуванням певної господарської спеціалізації. Але у практиці туризму усі види діяльності мають рівне значення. Тому *предметом туристичного країнознавства* як навчальної дисципліни є формування вміння складати спеціальну характеристику кожного з компонентів навколишнього середовища на території будь-якої країни (або ж її частини) і розкривати особливості її складу, «малюючи» при образ території, країни в цілому.

¹¹ Наприклад, спортивний туризм включає гірськолижний, мисливський, екстремальний та інші. Пізнавальний туризм: етнографічний, релігійно-паломницький та ін.. Для кожного з них необхідний свій, відмінний від інших набір можливостей, тому необхідно розглядати і оцінити існуючі компоненти характеристики під певним кутом зору.